

Володимир Собчук

СТЕПАНСЬКА ВОЛОСТЬ І ЇЇ ВЛАСНИКИ (ДО КІНЦЯ 60-Х РОКІВ XVI СТ.)

Автор досліджує один із комплексів володінь, з яких склалися магнатські латифундії Волині, у хронологічних межах від першої згадки в кінці XIII ст. в історичних джерелах до кінця 60-х років XVI ст. У центрі уваги формування волості, її статус у територіальному устрої Волині, причини й механізми переходу від одних господарів до інших, службове населення, яке тут проживало.

Ключові слова: удільне князівство, волость, землеволодіння, поземельні відносини, бояри, Степанське князівство, Степанська волость, Волинська земля, Велике князівство Литовське, князі Степанські, князі Гольшанські, князі Острожські.

Автор исследует один из комплексов владений, из которых состояли магнатские латифундии Волини, в хронологических границах от первого упоминания в конце XIII в. в исторических источниках до конца 60-х годов XVI в. В центре внимания формирование волости, ее статус в территориальном строе Волини, причины и механизмы перехода от одних хозяев к другим, службное население, которое здесь проживало.

Ключевые слова: удельное княжество, волость, землевладение, поземельные отношения, бояре, Степанское княжество, Степанская волость, Волинская земля, Великое княжество Литовское, князья Степанские, князья Гольшанские, князья Острожские.

The author explores one of the domain's complexes, which belonged to the Volyn magnate estates in the chronological boundaries between the first reference in historical sources at the end of the XIII century and the late 60-th of the XVI century. The key problems, which are elucidated in the work, relate to the formation of the volost, its status in the territorial structure of Volyn, causes and mechanisms of transition from one host to another, local farm population.

Keywords: the fiefdoms, volost, land tenure, agrarian relations, the boyars, the Stepan principality, the Stepan volost, the Volyn land, the Grand Duchy of Lithuania, Stepansky princes, Holshansky princes, Ostrotsky princes.

Розвиток володінь князівських і шляхетських родів пізньосередньовічної і ранньомодерної України, який привів до появи найбільших у Європі магнатських латифундій, становить один із найменше вивчених аспектів історії нашої країни. У польській науці, яка має чималі традиції дослідження привілейованих верств, у тому числі й тієї частини їх, життєдіяльність яка проходила на території України, тоді, коли вона інтенсивно займалася нею (кін. XIX – перша третина XX ст.), домінувала генеалогія. Українські вчені, активно взявшись за історію вітчизняної еліти аж наприкінці XX ст., мало цікавляться проблематикою, зв'язаною з маєтками. Одна з причин їх нехоті полягає в тому, що тут часто доводиться застосовувати старі методи, а відтак ця проблематика видається несучасною, неактуальною; позначаються також труднощі нагромадження матеріалу, зумовлені станом джерел і складністю їх інтерпретації.

Об'єкт нашого дослідження – Степанська волость, один із комплексів володінь, з яких склалися магнатські латифундії Волині, у хронологічних межах від найдавніших згадок про город-замок Степань в історичних джерелах до кінця 60-х років XVI ст. Нас будуть цікавити формування волості, причини й механізми її переходу від одних господарів до інших, метаморфози статусу цього утворення в територіальному устрої Волині, службове населення, яке тут проживало.

Степанський уділ Рюриковичів і Гедиміновичів. Поселення Степань відоме з кінця XIII ст. Згадка в Іпатіївському літописі про степанських князів Івана Глібовича († зимою 1289/90) і його сина Володимира [8, стб. 938] свідчить, що воно становило тоді столицю однойменного уділу. На півночі це поліське князівство впиралося в Дубровицьку волость (з якої, можливо, і виділилося), на півдні сягало волостей городів Пересопниця й Дорогобуж, на заході стикалося з Чорторийською волостью, на сході доходило десь до Случі (далі були малолюдні лісові простори). Округи, які оточували Степанське князівство, час-від-часу теж ставали уділами.

Після наведеної вище згадки на тривалий час Степань зникає з поля нашого зору, а наприкінці XIV ст. знову з'являється як осередок невеличкого князівства. Загін володаря цього утворення входив у литовське військо, послане Ягайлом допомогти Ядвізі відібрати в угрів Галич [30, с. 122]. Під час походу 11 серпня 1387 р. берестейський і городенський князь Вітовт разом із шістьма “своїми братами” видав воеводі Бенедикту, що видав городом і його округою, лист із гарантіями вдячності польського короля за добровільний перехід під його

сюзеренітет. Перелік братів експонента замикає князь Семен Степанський [17, р. 13].

Степань відомий укладачеві літописного "Списку руських городів" кінця XIV – початку XV ст. [33, с. 95]. На початку серпня 1431 р., під час облоги Луцька польськими військами, тут перебував і збирав свої сили великий князь Свидригайло [36, с. 98]. Про вагу поселення свідчить і те, що в ньому зупинявся (по дорозі з Луцька на Городно) великий князь Казимир – саме в Степані 13 серпня 1469 р. він видав лист, яким упорядкував збирання на Волині мита [10, с. 122]. Помітність города зумовлювалася розташуванням його на одному зі шляхів, що сполучали Волинь із білоруськими й литовськими землями.

Правителі Степаня кінця XIII ст. походили, звичайно, з Рюриковичів. Князь Семен, який господарював тут наприкінці XIV ст., на думку Ю. Вольфа, найавторитетнішого знавця генеалогії титулованої аристократії Великого князівства Литовського, міг бути братом пінського князя Василя Михайловича, а відтак онуком Наримунта Гедиміновича [40, с. 366]. Сучасний дослідник Л. Войтович схильний, правда, вважати його Рюриковичем [29, с. 135], але вказаний вище лист, де ця особа фігурує як один із братів Вітовта, підтверджує правоту Ю. Вольфа.

У результаті централізації Великого князівства, започаткованої ще Ягайлом, а Вітовтом (1392–1430) успішно доведеної до кінця, удільні князівства втратили автономію і перетворилися на великі приватні маєтки. За правління Свидригайла (1430–1438), особливо після заколоту Сигізмунда Кейстutowича, що привів до розколу Великого князівства на два табори, в умовах жорсткої боротьби за верховну владу (1432–1438) та вимушеного загравання претендентів на неї з аристократією, у тих колишніх удільних князів, які зуміли втриматися у своїх володіннях, на деякий час з'явилися надії на реанімацію втраченого становища. Здобувши перемогу, Сигізмунд почав наступ на знать (1438–1440) і спровокував її на змову, яка завершилася успішним замахом на монарха. Нарівні з іншими уділами Степанське князівство теж мало трансформуватися в приватне володіння, але за браком історичних джерел перебіг його метаморфози нам невідомий.

До середини 60-х років XVI ст. приватні маєтки, що повиростали з уділів, зберігали деякі пережитки попереднього статусу, найвагомим з яких була незалежність від місцевих властей. Це означає, що округа Степаня не підлягала луцькому старості; власник комплексу підпорядковувався самому монархові, а для його намісника був недосяжний. Городову повинність піддані виконували на користь свого пана; у

Луцькому замку, як видно з ревізійного опису цієї споруди 1545 р., не було городень, які вони мали будувати чи підтримувати в належному стані [10, с. 133–142]. Військову службу боярсько-зем'янська частина населення округи відбувала окремою корогвою [9, Стб. 687–689]. Іншими словами, до середини 60-х років XVI ст. Степань лежав за межами Луцького повіту. Зв'язаний із Волинською землею історичними традиціями, церковною юрисдикцією, економічними контактами, адміністративно він був відособлений від неї.

Під час існування на Волині окремого князівства Свидригайла (1442–1452) город Степань входив, мабуть, разом зі своєю округою в це політичне утворення. Таке припущення впливає з ревізійного опису Луцького замку 1545 р., за яким з маєтку Степань, що давно вже втратив статус уділу і як приватне володіння (тепер уже князів Острозьких), вилучене монархом у секвестр, тимчасово перебував у віданні королеви Бони, слід було підтримувати в належному стані одну з городень Великого земського мосту через річку Стир (“...городня степаньская королевои ее млсти, тая лиха, треба оправити...” [10, с. 150]), а цю повинність упорядкували десь за Свидригайла, бо Луцький і Володимирський повіти, що входили до його князівства, виконували її, а Кременецький, який залишився за його межами, – ні. Але в оточенні останнього із синів Ольгерда під час його господарювання в Луцьку володарів Степаня не видно – немає їх ні серед свідків, ані серед реципієнтів тих кільканадцяти відомих нині привілеїв на маєтки, які він надав. Ця “неприсутність” могла зумовлюватися причинами демографічного характеру – відсутністю дорослих репрезентантів роду чоловічої статі, тобто передчасним відходом одного покоління їх і неповноліттям іншого.

У середині XV ст. князі Степанські ще раз виринають на денне світло. Один із них, що звався, здається, Михайлом¹, був жонатий на Федці, дочці пана Юрші², у 30-х роках XV ст. сподвижника Свидригайла в боротьбі із Сигізмундом Кейстутовичем за литовський престол, а пізніше – активного провідника інтересів Вільна [35, с. 347], і в шлюбі з нею мав дочку Марію [32, с. 239]. Після смерті цього кня-

¹ За патронімом дочки Марії, указаним у реляції возного 80 х років XVI ст. про доставку Острозьким листа з претензіями Збараських на свій родовий маєток Івачів, начебто заставлений свого часу Марії її чоловіком [4, арк. 84 зв.–85 зв.; 32, с. 245, прим. 74].

² У заповіті зятя початку 60 х років XV ст. згадана як пані Федька Олізарова [7, с. 27–29], у листі 1487 р. – як “пани Федка, пана Юршина дочка, пана Олизара Шиловича, маршалка Вольнское земли, старосты луцкого жона” [14, с. 141–142].

зя його вдова вийшла заміж за пана Олізара Шиловича, впливового представника місцевого клану Кирдіїв (див. прим. 2). Княжна Марія Степанська, у свою чергу, стала дружиною сина іншого сподвижника Свидригайла – луцького старости Немири Рязановича, якого звали Яків-Война, а після смерті останнього (на початку 60-х років XV ст. [7, с. 27–29]) вступила в шлюб із князем Семеном Васильовичем Несвіцьким / Збараським [40, с. 607].

Десь у середині XV ст., коли у зв'язку з політичними змінами, очікуваними з наближенням смерті Свидригайла († 1452), верхівка Волині почала клопотатися перед віленським двором за підтвердження їй маєтків, з'являється князь Іван Степанський, за одним зі скупих регестів у третій книзі записів Литовської Метрики, реципієнт привілею Казимира на маєток Черяєсел, що становив його отчину [18, р. 31]. На цій особі чоловіча лінія князів Степанських обривається, і пізніше не чути вже про неї.

На початку другої половини XV ст. князі Степанські втратили своє родове гніздо й належні до нього землі. Перехід їхніх володінь у чужі руки за життя вказаної вище спадкоємиці Марії міг зумовлюватися репресивними заходами Вільна, спрямованими на придушення сепаратистських настроїв верхівки Волині, частина якої після смерті Свидригайла пробувала чинити опір зусиллям віленського двору, спрямованим на закріплення спадщини останнього з Ольгердовичів за Великим князівством Литовським, і восени 1453 р. вступила в антиурядову змову [34, с. 221–224].

Аристократичні роди, з яких походили обидва чоловіки княжни Степанської, у 50–60-х роках XV ст. почували себе не дуже впевнено. Батько першого чоловіка очолював змовників [34, с. 221–224], а другий свекор тільки-но повернув собі Збараський повіт та інші родові маєтки, конфісковані Свидригайлом у 30-х роках у бунтівного князя Федька Несвіцького, його батька [32, с. 233]. Відтак клопотатися за Степань не було як, а пізніше питання втратило актуальність.

Степань у руках князів Гольшанських. Десь у 50-х чи в 60-х роках XV ст. город Степань опинився разом із підпорядкованою йому округою в руках князя Юрія Семеновича Гольшанського, що володів уже розташованою по сусідству Дубровицькою волостю. Цей рутенізований литовський аристократ входив у найближче оточення великого князя Казимира. За Хронікою Биховця, 1440 р. він зіграв поважну роль у передачі тринадцятилітньому синові Ягайла литовського престолу, осиротілого внаслідок загибелі Сигізмунда Кейстутовича [13,

с. 156]; на з'їзді панів-ради, скликаному у Вільні в перших числах січня 1452 р., став одним із провідних гарантів прав волинської знаті на належні їй маєтки [34, s. 175–176], а кількома днями пізніше очолив посольство, яке виїхало в Луцьк із метою в разі смерті Свидригайла, що доживав уже віку, закріпити регіон, у якому той господарював, за Великим князівством [34, s. 177–180]. Із документів пізнішого часу відомо, що крім Степаня з волостю, у межах колишнього князівства останнього з Ольгердовичів на Волині князь Гольшанський залишив нащадкам маєтки Золотіїв, Подоляни, Горбаків і Краєво.

Обставини набуття Юрієм Семеновичем усіх цих володінь невідомі. Скоріше за все, вони опинилися в його руках не раніше 1452 р. Деяке світло на час переходу двох маєтків проливає лист Олехна Жюси-ча про продаж Дробишу Мжуровичу села Конюхи, виданий в Острозі 13 червня 1458 р. Серед свідків цього акту значаться подолянський воєвода пан Митко й пан Патрикій Краївський, бояри князя Юрія [14, s. 50], під яким слід розуміти саме князя Гольшанського. Отже, принаймні, Краєво й Подоляни перебували вже тоді в його руках.

Деяко з перерахованих вище надбань могло бути куплене князем у попередніх власників, а Степанська волость однозначно становила надання монарха, причому не довічного, а тимчасового характеру. У листі Сигізмунда 1511 р., за яким Степань забирався в Юрія Дубровицького, що доводився Юрію Семеновичу внуком, і передавався Костянтинові Острозькому, зазначено: “А што-колве отець наш король Казимир кому даль до его милости воли, то ест в нашої воли” [20, p. 457–458; 21, p. 71–72].

Остання прижиттєва згадка про князя Гольшанського (правда, непряма) датована 20 червня 1466 р.¹ 1469 р. його сини Іван, Олександр, Василь, Семен і Юрій записують своїй матері княгині Юліані село Денисівське [40, s. 99], з чого можна зрозуміти, що батька не було вже серед живих. Під час поділу спадщини Юрія Семеновича князь Іван (1481 р. страчений за участь у відомій змові проти Казимира) отримав Дубровицю, від назви якої нащадки писалися потім князями Дубровицькими, Олександрові перепав Лебедів, Василеві – Бора, Семенові – Шешоли, а Юрію – Степань і Романів; Гольшани й Глуськ

¹ 20. 06. 1466 р. боярин князя Юрія пан Патрикій, тотожний, мабуть, згаданому вище Патрикію Краївському 1458 р., присутній в Острозі під час спорядження паном Янком Чапличем двох листів князю Іванові Васильовичу Острозькому [14, s. 61, 62]. Сеньйор, який фігурує тут без патроніма й прізвища, однозначно тотожний князю Юрію Гольшанському.

брати поділили між усіма, а Станків і Житин та волинські Подоляни, Горбаків і Краєво залишили матері, але внаслідок передчасної смерті Василя і Юрія та відсутності в обох нащадків вона забрала потім і їхні частки¹. Таким чином, десь у 70-х чи на початку 80-х років XV ст. Степань та інші володіння Юрія Семеновича на Волині опинилися в руках його вдови.

Після смерті матері Олександр і Семен Юрійовичі не допустили вдову і сина брата Івана до залишених нею володінь [24, р. 70–72]. Волинська частина спадщини княгині Юліани Гольшанської відійшла, очевидно, молодшому з її синів, на той час жонатому вже на єдиній дочці й спадкоємиці покійного кременецького намісника князя Семена Несвіцького / Збараського / Колоденського, яку звали Настасія². По сусідству з цими володіннями теща Семена Юрійовича княгиня Марія Ровенська, колишня княжна Степанська, тримала сформовану разом із чоловіком волость із центром у замку Рівне [32, с. 239]. Степань став резиденцією князя. Саме тут 18 січня 1489 р. його дружина склала лист, в якому “под свѣдомом господина и отца нашего епископа туровского и пинского Евѣфимя” записала йому на вічність батьківські маєтки Забороль, Городок і Коськів з усіма належними до них присілками й у разі смерті попросила поховати її в церкві св. Іоанна в Гольшанах [14, с. 89]. 2 травня 1499 р. Семен Юрійович отримав привілей монарха на ярмарок у Степані “на светого Спаса день одинаво в году” [19, р. 199]. Зусиллями князя Гольшанського тут з’явився також новий замок, зведений, очевидно, замість старого дерев’яно-земляного города князів Степанських, що не відповідав уже потребам часу. 8 липня 1507 р., після його смерті, вдова судилася перед монархом з Олександром Юрійовичем, домагаючись, щоб відшкодував їй половину затрат чоловіка на цю оборонну споруду, будівництво якої коштувало 2000 кіп грошів, але той відповів, що брат зводив замок для своїх потреб, причому силами підданих зі спільних маєтків, а він, у свою чергу, так само будував замок Станків і не вимагає тепер сплати половини затрат [9, стб. 546–547]³.

¹ Зміст угод про поділ відомий із вироку монарха 1507 р. в справі Юрія Івановича Дубровицького з родичами Гольшанськими – стрієм Олександром, віленським каштеляном, і вдовою покійного стрія Семена, луцького старости й маршалка Волинської землі, княгиню Анастасію та дочкою останньої Анною – за родові маєтки, де вони викладені за словами позивача [24, р. 70–72].

² Уперше фігурує як зять князя Збараського 1. 04. 1481 р. [14, с. 79–80; поправка дати: 14, с. 162].

³ Спочатку монарх передав спір на розгляд троцького воєводи Миколая Микола-

Перетворення Степаня в резиденцію князя Гольшанського зумовлялося традиційністю поселення як осередку влади, розташуванням його на важливому шляху з Волині до столиці Великого князівства, сусідством з указаною вище волостою тещі, що рано чи пізно мала опинитися в тих самих руках. Немаловажне й те, що 1490 р. Семен Юрійович став луцьким старостою, а 1494 р. – маршалком Волинської землі, відтак мав потребу в надійному запллі в регіоні, яким керував. Після битви 1500 р. на Ведроші він відступив, правда, ці уряди князю Михайлові Острозькому, а натомість отримав крісло новгородського воєводи й гетьманську булаву, та як тільки наступник помер, повернувся назад [38, s. 96, nr 364, 366; 39, s. 41, nr 128].

27 червня 1502 р. великий князь Олександр надав Семену Юрійовичу в Луцькому повіті маєток Головин із путними слугами, тяглими людьми й чотирма дворищами (Панфіловським, Янковицьким, Помідаловським і Вовковицьким) та підтвердив наданий раніше будинок єврея Левона в місті Луцьку з фільварком на передмісті [14, s. 123–124]¹. Оскільки Головин межував зі Степанською волостою, князь приєднав його, мабуть, до цього комплексу.

Остання прижиттєва згадка про Семена Юрійовича – у листі монарха про здачу луцького мита в оренду – датована 3 березня 1505 р. [19, р. 329]. Спадщина князя залишилася єдиній дочці, відомій під іменами Тетяна й Ганна, але до виходу її заміж перебувала в руках матері: 24 лютого 1507 р. на клопотання вдови Сигізмунд видав підтвердження на згаданий вище маєток Головин [5, с. 12–13; 15, s. 39–40; 20, р. 192–193]; 8 липня 1507 р. вона судилася перед монархом із братом чоловіка Олександром Гольшанським за компенсацію затрат на замок Степань [9, стб. 546–547], а з племінником Юрієм Дубровицьким – за численні напади й грабежі, в яких сторони звинувачували одна другу [9, стб. 547–548].

Незадовго перед тим князь Дубровицький зажадав від дядька Олександра та родини покійного дядька Семена переділу родових володінь, мотивуючи тим, що коли ті розбирали спадщину своєї матері, то не допустили його з матір'ю до третини, належної їм як синові

йовича, троцького каштеляна Станіслава Яновича, підляського воєводи Станіслава Глібовича й деяких інших осіб, а коли ті не змогли задовольнити сторін, велів, щоб ділячі, які будуть ділити родові маєтки на три частини, порахували затрати на замок Степань, узяли до уваги будівництво його спільними підданими й таким чином вирішили конфлікт.

¹ У копії, за якою тут опубліковано лист, назва четвертого дворища втрачена, але відома з підтвердження цього листа 1507 р. (див. нижче).

й удові брата Івана. Розглянувши скаргу, Сигізмунд задовольнив вимогу позивача [24, р. 70–72]. Вирок у цій справі не датований, але в згаданому вище вирoku щодо затрат на замок зазначено (у зв’язку з необхідністю порохувати їх і взяти до уваги), що найближчим часом дільчі будуть ділити маєтки Гольшанських на три частини [9, стб. 546–547], отже він винесений не пізніше 8 липня 1507 р.

У зв’язку з вимогою князя Дубровицького справедливо поділити родові володіння мати княгині Гольшанської заявила претензії на Степань як на свою отчину. “Жаловала кнегиня Семенова Ровеньская, – читаємо в записі, датованому 8-м липня 1507 р., – на князя Александра и на его братаничовъ о Степань, поведаючи, ижъ бы то было именьє єє отъчизное. Ино господару и паномъ раде виделося: коли она была въ мольчаньи за отца нашего Казимира короля и за брата нашего, ино для того тоє именьє Степань от неє отсудили и не казано єи чересь тоє о то вжо впоминатися. А господарь его милость часу подобьного хочеть о томъ доведатися: которымъ обычаємъ Степань мають листы потвержоно Казимера короля” [9, стб. 548]. Як бачимо, монарх і пани-рада відмовили колишній княжні Степанській у праві на отчину, але її домагання не пройшли безслідно, оскільки спонукали поцікавитися правами Гольшанських на цей комплекс маєтків.

Домігшись вирoku про поділ володінь, князь Дубровицький уклав із князем Гольшанським угоду про обмін частками – за степанську третину дядька він відступав йому свої частки в маєтках Станків і Житин, а за третини у волинських маєтках Золотиїв, Горбаків і Подоляни та білоруському маєтку Романів, – відповідні частки в маєтках Глуськ, Гольшани й Шешоли (за винятком того, що мало перепастися йому тут у частці родини Семена Юрійовича, оскільки хотів залишити це у своїх руках). 24 листопада 1507 р. Сигізмунд підтвердив уже князю Гольшанському набуті ним частки на вічність [15, s. 47–48], але здійснення угод – і про поділ, і про обмін частками – затягнулося.

Перехід Степаня до Костянтина Острозького. Через деякий час після описаних вище подій удова Семена Юрійовича видала дочку Тетяну / Ганну за князя Костянтина Івановича Острозького, який восени 1507 р. повернувся із семирічного московського полону. 8 квітня 1509 р. останній складає вже в Луцьку лист, в якому на випадок смерті записує дружині на замку Турів та належних до нього дворах і боярських селах віно на 1000 кіп грошів литовської монети [28, s. 424–425; поправка дати: 40, s. 176, *przyp.* 17; 40, s. 348, *przyp.* 15]. Після шлюбу княжни Гольшанської Степань залишився формально в руках

матері, що мала, очевидно, відповідний запис чоловіка. Зокрема, 22 жовтня 1510 р. на клопотання вдови Сигізмунд підтвердив привілей попереднього монарха чоловікові на ярмарки тут на Покрову й святого Афанасія із застереженням, що Олександр Гольшанський і Юрій Дубровицький не мають до них жодного відношення [20, р. 389]. Далі спадщина Семена Юрійовича перейшла до зятя, і той вступив у боротьбу з князем Дубровицьким із метою зібрати всі володіння Гольшанських на Волині, що перебували раніше в руках батьків дружини.

Реалізація наміру полегшувалася тим, що незадовго до смерті (у першій половині 1511 р. [40, s. 101]) Олександр Гольшанський передав свою частку володінь на Волині та деяких інших маєтків, яку проміняв уже князю Дубровицькому, родині покійного брата Семена. В сумарії архіву Острозьких кінця XVI ст. значиться лист князя романівським боярам, де він повідомляє, що братова вдова та її зять відступили йому свою третину литовських маєтків, отриману під час остаточного поділу родових володінь, а він віддав їм свою третину в Степані, волинських дворах Горбаків, Подоляни й Золотіїв та дворі Романів, у зв'язку з чим велить колишнім підданам коритися новим господарям [1, с. 371–372].

На початку літа 1511 р., під час сейму в Бересті, спір між Юрієм Дубровицьким і Костянтином Острозьким був винесений на розгляд монарха й панів-ради і завершився двома вироками.

За одним із них, недатованим, гетьман оскаржив свояка в тому, що всупереч привілею, за яким Сигізмунд підтвердив ярмарок у Степані тільки його тещі і йому самому, а князю Гольшанському, тепер уже покійному, і князю Дубровицькому “въ тотъ ярмарокъ вступатися не казалъ”, послав свого намісника і той зібрав із купців мито й інші доходи. Причому монарх спеціально посилав до Дубровицького дворянина Занька з листом про заборону вступати в ярмарок, та коли він приїхав, той “отказалъ, не хотячи тому ярмарьку покоя дати”, і тоді слуга Острозького заповів йому не вступати в ярмарок під зарукою на 1000 кіп грошів. А коли почався ярмарок і намісник Дубровицького став брати мито, Костянтин Іванович знову послав до свояка того самого дворянина й своїх слуг, “заряживаючи ему подъ трима тисячъма копами грошей, абы ся въ тотъ ярмарокъ не вступалъ”, та Юрій Іванович знехтував обома закладами й забрав собі третю частину доходу. Дубровицький підтвердив, що Острозький прислав дворянина, але силоміць тої третини, яка належить йому за поділом, він не брав, а коли настав час ярмарку, послав до намісника й урядників

Острозького своїх людей із господарським вижом Кочаном спитати, чи дадуть йому третю частину, і ті добровільно зібрали мито спільно з його врядниками. Дворяни Занько й Кочан одноголосно підтвердили, що Дубровицький справді взяв третину доходу від ярмарку за згодою врядників сусіда. У результаті розгляду скарги монарх визнав відповідача винним на 4000 кіп грошів, “для того ижъ онъ противьку привилья и листу нашего того ярмарьку третню часть на себе браль”, зобов’язав віддати позивачеві зібрані доходи й остаточно заборонив вступати в ярмарок, а вимогу гетьмана заплатити ще й за “гвалт” відхилив, оскільки, за свідченням дворян, його не було [9, стб. 674–677]¹.

Дубровицький, у свою чергу, звинуватив Острозького, що силоміць ув’язався в третину Степаня, виміняну ним у дядька Олександра, і на підтвердження своїх слів пред’явив відповідний лист князя Гольшанського, але гетьман відповів, що ця третина перепала йому за поділом з Олександром Юрійовичем, і теж поклав лист, за яким той записав йому її на вічність. Якщо Гольшанський записав свою третину Дубровицькому, вирішив суд, а потім передав її Острозькому, то кривда Дубровицькому від Гольшанського й хай він “ищетъ” свого на його дітях, а Острозький має спокійно тримати обидві частини – свою і Гольшанського – з обома ярмарками [9, стб. 674–677].

Юрій Іванович домагався також сплати йому частини доходів, які батькові брати Олександр і Семен Юрійовичі Гольшанські та вдова другого з них брали до поділу маєтків, під час якого він “правомъ зыскаль третню дельницу”. Острозький відповів, що нічого не знає про те, як брали раніше доходи з цих маєтків і як їх тримали, а тільки те знає і тримає, що перепало йому з поділу за дружиною. У цьому питанні монарх вирішив: оскільки тесть і теща Острозького тримали маєтки не силоміць, а як свою близькість, що спала на них, а Дубровицький домігся частини її через суд, то Острозький і його дружина не повинні платити йому за час, коли тесть і теща тримали ці маєтки й брали на себе доходи; якщо ж теща Острозького чи сам він усупереч указаному у вирокі термінові затягували поділ і далі брали доходи, то Юрій Іванович може судитися за них, але він не відреагував на цю пропозицію [9, стб. 674–677].

За іншим вирокі, датованим 6-м червня, Острозький скаржився, що сторони обрали собі для поділу володінь господарського маршалка й дорогицького намісника Яна Литавора Хребтовича, а коли

¹ Дата не вказана; наступний запис у книзі – про розгляд іншої справи між тими самими особами – датований 6. 06. 1511 р.

той доходив уже в довіреній йому справі до кінця, Дубровицький поїхав геть, перешкодивши цим завершенню поділу й завдавши чимало шкоди. Юрій Іванович відповів, що справді “были вси пану Литавору далися въ руки”, “ино коли почаль межи нами панъ Литаваръ конецъ находити, мне ся стала кривѣда и квалтъ отъ князя Александра и отъ тебе, княже Костеньтине, въ томъ, штожь князь Александро перво былъ мне даль свою часть въ Степани, а потомъ тую часть отнемшы въ мене квалтомъ, тебе даль и записаль; для которое жъ то кривды и квалтъу мусиль есми зъехати съ права, конца не достоявшы”. На цей раз суд вирішив, що Дубровицький не винен, оскільки поїхав, побачивши завдану йому кривду; тепер же те, у чому Хребтович дійшов до кінця, хай залишається, а в чому не дійшов, хай візьмуть суддів і завершать [9, стб. 677–679].

15 червня 1511 р. князі Острозький і Дубровицький спільними зусиллями отримали в Бересті вирок монарха й панів-ради в справі зі степанськими боярами Федоровичами за відмову служити їм як своїм сюзеренам [9, стб. 687–689] (див. нижче детальніше). Тим самим днем датований також привілей Дубровицькому на ярмарок у належній йому третині Степаня на день святого Петра із застереженням, що Острозький не матиме до нього жодного відношення [9, стб. 689–690].

Розсудивши Острозького й Дубровицького, 18 червня 1511 р. Сигізмунд видав привілей, яким перекреслив розглянуті вище вирокі й привілей. У цьому документі, відомому у двох варіантах (один із них – руською мовою – у 8-й і 9-й книгах Литовської Метрики [20, р. 457–458 (датовано 18. 06. 1511 р.); 21, р. 71–72 (датовано 17. 06. 1511 р.)], а інший – латинською – у збірнику копій середини XVI ст. [15, s. 83–85]), читаємо, що Казимир надав свого часу замок Степань Юрію Семеновичу Гольшанському тільки “до воли”. “А штоколве отецъ наш король Казимир кому даль до его милости воли, то ест в нашої воли”; відтак, узявши замок із містом і всіма волостями, що здавна належать до Степаня – у тому числі й третину, яка перепала князю Дубровицькому, – до своїх рук, великий князь дарує це тепер “со въсимъ правомъ и панствомъ, и властью” князю Острозькому в нагороду за “послуги у знаменитых валках” за панування Казимира, Олександра й самого Сигізмунда. У варіанті латинською мовою, що становить остаточну редакцію привілею, згадано відомі вже нам ярмарки на Покрову й св. Афанасія і додано, що разом зі Степанем надаються волинські двори Золотіїв, Подоляни й Горбаків.

Таким чином, з отчини княжни Гольшанської замок Степань із містом і волостю та вказані вище три волинські двори перетворилися у вислугу її чоловіка, відтак угода Острозького з Гольшанським про обмін частинами втратила сенс, Та оскільки до реалізації її через смерть Олександра Юрійовича не дійшло, Костянтин Іванович притримав те, що мав віддати, доти, поки 3 січня 1519 р. син покійного контрагента луцький і берестейський біскуп Павел Гольшанського не відмовився від цих володінь на його користь [15, s. 185–187]. 16 вересня того самого року на клопотання гетьмана монарх підтвердив йому запис біскупа на вічність [15, s. 193–194; поправка дати: 15, s. 192, рзур. 1].

Після смерті Тетяни / Ганни з Гольшанських († 12. 07. 1522) за посередництвом київського митрополита Йосифа й земського підскарбія Богуша Боговитиновича князь Острозький уклав угоду з княгинею Анастасією Слуцькою про одруження з її дочкою Олександрою. У зв’язку з цим 26 липня 1522 р., перед виїздом до Мінська на господарську службу, він склав у Вільні лист, де взяв на себе обов’язок до видачі майбутній дружині листа на віно нікому не записувати, заставляти чи дарувати свої родові, вислужені й куплені маєтки, щоб це віно було на повній третині володінь, а дітей із нею любити так само, як Іллю, народженого першою жінкою; після смерті гетьмана всі його володіння незалежно від часу й характеру їх набуття Ілля й сини, які з’являться в шлюбі з княжною Слуцькою, мали поділити на рівні частини; окремо нікому з них він нічого не записуватиме [28, s. 425–428].

Повернувшись зі служби, 28 серпня 1522 р. Костянтин Іванович видав в Острозі новий лист, за яким подарував Степань із замком і містом, ярмарками, торгами, митами, корчмами “и з Городцем и со всею волостью Степанскою и селы городовыми и боярскими” та степанськими дворами Золотиїв, Горбаків і Подоляни синові Іллі, наголосивши, що в разі його одруження й народження інших дітей ці володіння не підлягатимуть уже поділу. Появу документа князь мотивував тим, що чималі скарби, отримані за першою дружиною, “утратил на службах господарских”, тому “маючи на то бачность, а хочачи сыну своему, князю Ильи за то досыт учинити”, і робить цей запис [15, s. 237–238]. Тим самим він порушив свої зобов’язання перед майбутньою тещею.

Після народження княжною Слуцькою сина Василя й дочки Зофії в подяку за 1000 угорських червоних золотих та коштовності й інші речі, оцінені на 3000 кіп грошів литовською монетою, внесені дружиною, Костянтин Іванович записав їй на замку Турів і маєтку Тарасов

у Білорусі та волинських маєтках Сатіїв і Крупа (до останнього з них належали окремі села Поворськ і Котів) 6000 кіп грошів литовської монети з умовою користуватися цими володіннями до кінця життя. 23 грудня 1528 р. на прохання княгині Острозької і її чоловіка монарх підтвердив у Вільні цей документ у присутності панів-ради [22, р. 531–532]. Через два дні княгиня Острозька отримала аналогічний документ на розташований у Віленському повіті двір Словенсько з тамтешніми боярами, міщанами, путними слугами, тяглими людьми, невільною челяддю й землями, вислужений чоловіком ще 1516 р., а тепер подарований їй із правом розпоряджатися ним на власний розсуд [22, р. 532]. Зазначивши в першому з листів дружині, що після досягнення молодшим сином 15-річного віку старший має порівну поділити з ним усі маєтки, Костянтин Іванович випустив з уваги свій запис 1522 р. на Степань.

Степанська волость під час боротьби за спадщину Костянтина Острозького. Угода 1522 р. з княгинею Слуцькою та записи старшому синові й другій, а раніше, як виявилось згодом, і першій дружинам, після смерті Костянтина Івановича († бл. 15. 08. 1530) спровокували в родині Острозьких гостру боротьбу за спадщину. Спочатку вона точилася між удовою покійного й старшим сином Іллею, а пізніше – між удовою останнього й молодшим сином Василем. На другому етапі цієї “родової війни” одним із головних “каменів спотикання” став комплекс володінь із центром у замку Степань.

5 жовтня 1530 р., через півтора місяця після смерті Костянтина Івановича, король Сигізмунд писав уже з Кракова Іллі Костянтиновичу, що за скаргою князя Юрія Слуцького, брата овдової княгині Острозької, поїхавши з останками батька до Києва, він наслав звідти на замок Турів сто вершників, і ті забрали в неї різні речі та привілеї і тестамент чоловіка, запечатали це все й передали на зберігання турівському наміснику, у зв’язку з чим до нього виїжджає дворянин із наказом віддати забране [6, с. 78–79].

За вироком монарха, винесеним 3 лютого 1531 р., Ілля Острозький мав повернути мачусі записані їй батьком замок Турів із волостями та двори Тарасово, Сатіїв і Крупа, а також узяті в борг два золоті ланцюги, два срібні паси й два тузики срібних ложок [40, с. 351]. Тим часом виявилось, що подарований гетьманом другій дружині двір Словенсько становить спадщину першої, якій він, очевидно, теж записував це надбання; на замку Турів перша дружина теж мала віно, суму якого друга не сплатила синові й спадкоємцю своєї попередни-

ці; і на дворах Тарасово й Крупа тяжіли якісь записи на користь першої дружини; тому 20 березня 1531 р. король присудив княгині Острозькій віддати ці володіння пасинкові, залишивши їй узяті заміною маєтки Здитель та Охоново [40, s. 351].

Оскільки вирок не примирив сторін, 1 серпня 1531 р. Сигізмунд заново розглянув у Кракові спір [23, р. 135–137], і 5 серпня вони отримали вже в Неполоніцях, куди король виїхав на деякий час зі столиці, відповідний лист. Для кращого вивчення справи зверх панів-ради Великого князівства з дозволу монарха Острозькі вибрали собі по дві особи з панів-ради Польського королівства, щоб “кождую сторону во всем добре осмотрети”; комісари розглянули всі аргументи й привели Іллю Костянтиновича та його мачуху “ку слушному еднаню”, після чого ті стали перед монархом і віддалися йому на суд під загрозою штрафу на 10 000 кіп грошів за порушення вироку [15, s. 385–387]. Не вдаючись у деталі остаточного рішення короля, які не мають прямого відношення до предмета нашого розгляду, зазначимо тільки, що воно, влаштувало, нарешті, Острозьких, і, вислухавши вирок, того самого дня вони уклали угоду про порядок його виконання [23, р. 137–138]¹.

Після суду Ілля Костянтинович поклав перед Сигізmunдом батьків лист 1522 р. з проханням, “абыхмо тот запис отца его милости при mocy zostавили, а оный замок Степан зо всем, што к нему прислухает, як в записе отца его есть выписано, потвердили ему на его парсуну нашим привилем на вѣчность”. У привілеї, датованому 1 серпня 1531 р., король зазначив, що Костянтин Іванович видав запис, “маючи волность водле данины и привилія нашего кому хотя то все отда-ти, продати, записати и што хотя с тым водле воли своей вчинити и будучи [...] в добром здорови и в полном розуме”; визнав, “иж князь Костянтин, воевода троцкий, добре а слушне то сыну своему князю Или даровал и записал”; згадав положення листа, за яким у разі появи у видавця інших дітей “князь Иля мает сам вес Степан один на себе держати на вѣчные часы”; підтвердив Іллі Костянтиновичу маєток і наголосив, що ні мачуха, ані молодші брат і сестра не мають уступати в нього “и некоторым правом и обычаем под князем Илею и его милости княгинею и дѣтми и потомки поискивати не мают и вѣчное молчане мѣти мают против него в том водлуг листу записного небожчика князя Костянтинова” [15, s. 377–380]. Цим підтвердженням монарх розставив у питанні про права на Степань начебто всі можли-

¹ 17. 01. 1532 р. монарх писав комісарам, щоб прискорили виконання вироку [23, р. 143–145].

ві крапки над “і”. На кілька літ у родині Острозьких запанував спокій.

1 січня 1539 р. Ілля Острозький записав у Кракові позашлюбній дочці короля Беаті Костелецькій, з якою третього дня наступного місяця оженився [37, s. 52], на третині всіх своїх володінь віно з привінком у сумі 33 082 золоті польської монети [16, s. 177–178]. Опинившись через кілька місяців на порозі смерті, він видав їй в Острозі ще два листи, датовані 7 серпня 1539 р. За першим із них, князь позичив у дружини на господарську службу та інші потреби 6000 кіп грошів, які вона роздобула у своїх приятелів, і в цій сумі заставив їй до кінця її життя успадкований після матері замок Рівне з містом, дворами та княжими й боярськими селами [16, s. 204], а за другим із доброї волі записав на вічність вислужений батьком і записаний йому замок Степань із Городцем та всіма іншими належними сюди городовими й боярськими селами, куплений ним самим замок Сатиїв із містом, дворами, городовими й боярськими селами, маєтком Зарицьк і половиною маєтку Борблин та замок Хлапотин із групою сіл, що теж становив купівлю [3, арк. 30 зв. –31 зв.]. Свідками обох листів були володимирський і берестейський владика Геннадій, луцький і острозький владика Арсеній, жидичинський архімандрит Варсонофій, луцький староста князь Федір Чорторийський, кременецький староста пан Станіслав Фальчевський, хорунжий Волинської землі князь Солтан Сокольський, Василій і Петро Чапличі та Семен Бабинський. Приїзд цих поважних осіб під час посту, на другий день після Спаса, у родове гніздо Острозьких зумовлювався, очевидно, наближенням смерті його господаря. 16 серпня князь повторив викладене в листах у тестаменті [16, s. 206–209], а через три дні його не стало [37, s. 59]. 23 вересня того самого року на клопотання передчасно овділої Беати Острозької, що фігуруватиме далі в документах часто як княгиня Ілліна, монарх підтвердив їй у Кракові тестамент чоловіка [16, s. 206–209]. Наприкінці року вдова народила дочку Гальшку.

Смерть старшого з Острозьких, здавалося, відкрила перед його мацухою і братом шанс на розширення доступу до спадщини Костянтина Івановича, але княгиня Ілліна взяла в королівській канцелярії листи, в яких за нею було визнано право протягом року й шести тижнів розпоряджатися всіма маєтками, що перебували раніше в руках чоловіка, та “описано, абы княз(ь) Василей в отчизну свою не въезждчалъ и ничимъ се в то не вступовал” під загрозою штрафу розміром 10 000 кіп грошів. Олександра Острозька оскаржила вдову пасинка перед монархом, що вона незаконно отримала листи, за якими “ку великой кривде и шкоде

кн(я)зя Васильевой тыи имен(ь)я, отчизну его, на себе держала и многие шкоды тамъ поделала, и тыи именья знищыла”, та зажадала скасувати заруку, допустити її сина до батькової спадщини й передати йому родові папери. За вироком, винесеним 3 вересня 1540 р., Сигізмунд узяв маєтки Острозьких у секвестр і звелів представити всі документи, необхідні для належного вивчення справи [25, р. 43–45; 31, с. 35–37]. Намісникам замків удови Іллі Костянтиновича канцелярія направила листи з вимогою дозволити посланцям монарха переписати все озброєння й коритися їм аж до вирішення спору між княгинями [16, s. 268].

11 січня 1541 р. Сигізмунд скасував заповіт Іллі Острозького, але залишив його вдові записану ним третину маєтків, а до повноліття дочки – і дві третини матерізми (одна третина належала їй за листом на віно) з умовою збору доходів із цих володінь під наглядом представників короля. Оскільки Олександра Острозька пред’явила лист чоловіка, за яким повноліття її сина мало настати, “кгда он петнадцати лет дорастет”, і заявила, що на свято Громниці він досягне вже цього віку, монарх визнав Василя Костянтиновича дорослим і велів поділити між ним і Гальшкою Іллівною спадщину його батька, правда, тільки на час до повноліття племінниці. Для забезпечення князя Василя монарх дозволив йому ще до поділу в’їхати в замок Острог і користуватися доходами з належної до нього волості, а княгиня Беата на тих самих умовах отримала право вступу в замок Здитель. Монарх присудив князю Острозькому всі документи на батькову спадщину, а вдова його брата мала отримати тільки копії паперів на матерізну чоловіка. Спірні маєтки Степань, Рівне, Сатіїв і Хлапотин, які князь Василь вимагав поділити як батькову спадщину, а княгиня Беата – віддати їй як володіння покійного чоловіка, до яких його брат не має відношення, за згодою сторін монарх залишив “до зуполных панов рад” у секвестрі. Василь Костянтинович просив передати йому в управу до повноліття Гальшки Іллівни дві третини належної їй спадщини його батька (третина перебувала в руках її матері), та оскільки княгиня Беата категорично заперечила, ця частина володінь поки-що теж залишилася в секвестрі. Дільчими призначили господарських дворян Федора Гулевича, Семена Бабинського, Богдана Семашка й Петра Чаплича. Організацію поділу й нагляд за його здійсненням король доручив маршалкові Волинської землі і володимирському старості князю Федору Сангушковичу [25, р. 58–65].

29 травня 1541 р. у відповідь на повідомлення Сангушковича про завершення поділу Острозьких монарх направив йому лист, в якому

висловив комісарам удячність за те, що “тыи докуки частокротныи, которыи от них до нас были допусканы, вже есте застановили, а реч посполитую тым успособили” [16, s. 291–292]. Та оскільки результат роботи комісії не задовольнив сторін, невдовзі монарх скасував його і передав спір на компромісарський суд панів-ради. За вироком, винесеним у Вільно 20 грудня 1541 р. під загрозою штрафу за його порушення на 10 000 кіп грошів, на пропозицію суддів княгиня Ілліна поділила спадщину Костянтина Івановича на дві рівні частини, після чого Василь Костянтинович вибрав собі половину, яку склали замки Дубно, Дорогобуж і Здитель, Звягельська волость та двори Крупа й Здовбиця, а вдові й дочці його брата залишилися замки Острог, Полоний, Красилів і Чуднів, двори Новоставці й Гури та будинок у Вільно, але останні дві складові цієї половини до повноліття Гальшки Іллівни віддали князю Василеві як компенсацію за маєтки, продані свого часу Іллею Костянтиновичем, причому двір Гури княгиня Беата мала викупити із застави, в яку його завів ще її чоловік [25, р. 175–179]. 6 лютого 1542 р. дворянин Ян Лютомирський увів матір і дочку Острозьких у володіння родовим гніздом [12, с. 17–29]. Через три місяці кременецький староста Станіслав Фальчевський, луцький ключник Петро Загорівський і згаданий уже Лютомирський, яких король призначив комісарами для виділення княгині Ілліній “подле записовь оправы вена и привеньку” в успадкованій дочкою отчині батька третьої частини (материзну вона вже мала у своїх руках) [12, с. 31–33], передали їй замок Острог із містом і частиною сіл, залишивши Гальшці Іллівни решту Острозької волості та замки Полоний, Красилів і Чуднів, і 12 травня 1542 р. видали відповідний декрет [12, с. 30–37].

Спірні замки Рівне, Степань, Сатиїв і Хлапотин із підпорядкованими їм волостями за згодою сторін залишилися в секвестрі, в який на вимогу Станіслава Фальчевського включили також Кузьминську волость (через наявність там маєтків зем'ян підпорядкованого йому повіту) [6, с. 121]. Сигізмунд передав ці володіння королеві Боні, і та призначила сюди своїх урядників. Державцем Степаня в квітні 1546 р. був князь Федір Вишневецький [16, s. 449].

На остаточне вирішення долі Степанської волості та інших секвестрованих володінь Острозьким довелося чекати ще майже п'ять років. 18 жовтня 1546 р. Сигізмунд Август і пани-рада розглянули у Вільно п'ять справ між Василем Костянтиновичем і княгинею Ілліною – за Степань [3, арк. 14 зв. –19 зв.], Кузьминську волость [6, с. 120–123], Сатиїв [3, арк. 23–26], Хлапотин [16, s. 517–518] і Рівне [3,

арк. 27 зв. –29 зв.]. Син гетьмана вимагав рівного поділу цих володінь як спадщини батька, а невістка доводила, що це материзна її чоловіка або купівля, здійснена ним разом із батьком. Замки Сатіїв, Хлапотин і Рівне з усіма належними до них поселеннями й землями віддали вдові й дочці Іллі Острозького, а Степанську й Кузьминську волості присудили поділити між сторонами на рівні частини.

Під час розгляду спору за Степань Василь Костянтинович оповідав, що це вислуга його батька, яку княгиня Беата і її дочка безпідставно привласнюють собі, відмовляючи йому в рівному поділі. На підтвердження своїх прав він пред’явив привілей 1511 р. на Степань із волостю та дворами Золотий, Подоляни й Горбаків, наголосивши, що там ідеться про надання цього комплексу свого часу Казимиром князю Юрію Гольшанському тільки “до волі” монарха. Тим самим він відсік трактування спірних володінь як спадщини князів Гольшанських, а відтак материзни покійного брата Іллі.

Княгиня Ілліна поклала у відповідь лист тестя 1522 р., звернувши увагу на те, що Костянтин Іванович записав Степань синові Іллі ще до одруження з матір’ю Василя, причому з важливої причини – через розтрату на господарській службі скарбів і статків його матері – і з умовою в разі нового шлюбу й появи в ньому інших дітей не ділити з ними цей маєток. Для надійнішого обґрунтування своїх претензій удова пред’явила також королівське підтвердження 1531 р.

Василь Костянтинович заявив, що коли батько чинив із його матір’ю княжною Олександрою Слуцькою “змову”, то “змовним або сватівським листом” узяв на себе зобов’язання, що поки не запише їй на третині своїх володінь віна, нікому ніяким способом не буде віддавати, заставляти чи відписувати жодного маєтку, тому пред’явлений стороною запис неслухняний, отже не має сили, і підтвердження короля нічого тут не дає. Крім того, у “сватівському листі” сказано, що сини, які можуть з’явитися в новому шлюбі, мають порівну поділити зі старшим братом усі батьківські маєтки, а дочкам дати з них виправу. У листі матері на віно, який теж був пред’явлений, батько записав, що коли Василеві виповниться 15 літ, Ілля має порівну поділити з ним усі маєтки, і Степань із них не вилучено. Коли батько поправляв потім матері віно (відповідний лист скріплений печатями всіх паніврад, що були у Вільні при монархові) і коли особисто брав у монарха підтвердження, він знову не застеріг Степаня для Іллі. Батьків запис Іллі не має сили також “яко последънеишии датою”, бо “сватівський лист” давніший від нього, а за Статутом і стародавнім звичаєм слід

дотримуватись саме давніших записів. Повернувшись до підтвердження монархом листа 1522 р. на Степань, князь Василь просив узяти до уваги, що воно видане на прохання не батька, а брата Іллі, причому після батькової смерті.

Княгиня Ілліна заявила, що мати Василя Костянтиновича ніколи не показувала “сватівського листа” перед урядом, не підтверджувала його в монарха й не користувалася ним; гетьман же записав синові маєток не даремно, а щоб відшкодувати розтрату його материзни, до того ж він розпоряджався своїм маєтком на власний розсуд. Якщо лист складено згідно права, відповів князь Василь, то він може бути й без підтвердження; крім того, документ зберігався в князя Слуцького, матеріного брата, і тільки після його смерті потрапив до її рук.

У записі про розгляд справи зазначено, що сторони наводили й інші докази на підтвердження своїх вимог. Вислухавши все, монарх і пани-рада вирішили, що згідно права й звичаю слід дотримуватись листів із давнішою датою, а оскільки “сватівський лист” давніший, Степанську волость належить ділити на рівні частини; лист гетьмана й підтвердження монарха, читаємо далі, “велели есмо тутъ жо передь нами на праве сказити и зрезати”; головні листи й привілеї Костянтина Івановича на Степань присудили віддати князю Василеві, а княгині Беаті і її дочці зняти з них копії, які називаються видимусами.

Княгиня Беата просила повернути до Степаня і залишити їй із дочкою двори Подоляни й Горбаків, які Костянтин Іванович приєднав свого часу до замку Дорогобуж, до якого ближче, і вони так і залишилися в комплексі з ним, мотивуючи тим, що їх не ділили ще. Князь Василь відповів, що під час поділу, гарантованого зарукою на 10 000 кіп грошів, ці двори відійшли разом із Дорогобужем у його половину, і їх не слід чіпати. Суд вирішив, що вдова може отримати Подоляни й Горбаків за умови рівноцінної компенсації братові чоловіка з половини володінь, що перепала її дочці. Княгиня Ілліна просила також залишити Гальшці як материзну її батька маєток Головин із чотирма дворищами, вислугу князя Семена Гольшанського. Оскільки ця “волость” дійсно становила вислугу й належала до Луцького повіту, а не до Степаня, суд визнав прохання слухним [3, арк. 14 зв. –19 зв.].

Претензії на Степань князів Гольшанських і Дубровицьких. Після смерті Іллі Острозького претензії на частину залишених ним володінь почали виставляти родичі по матері князі Гольшанські й Дубровицькі. 9 вересня 1540 р. сини згадуваного нами Юрія Дубровицького князі Іван / Януш і Володимир, перший з яких займав тоді

уряд литовського стольника, зажадали віддати їм третю частину Степаня та дворів Краєво, Золотиїв, Подоляни й Горбаково на Волині і Романово “на Русі”, відібрану колись у їхнього батька [25, р. 46]. До клопотань, поданих 11 січня наступного року, приєднався їхній двоюрідний брат луцький біскуп Павел Гольшанський. На цей раз ішлося вже також про дві третини волинських маєтків Степань, Золотиїв, Подоляни, Горбаків і Краєво та білоруських володінь Гольшани, Глуськ, Барань, Копись, Романов і Суша, на які вони претендували як родичі, “кгда бы племени близьких князя Ильных не стало” [25, р. 65–66]. 20 серпня 1541 р. у зв’язку з від’їздом Івана / Януша Юрійовича на службу до Брацлава й Вінниці розгляд справи за Степань перенесли на інший час [25, р. 116].

Через кілька років Дубровицькі ще раз заявили про свої інтереси. 18 листопада 1546 р. монарх велів записати до книг Литовської Метрики, що під час розгляду справи Василя Острозького з удовою його брата Беатою Костелецькою за замок Степань князь Януш Гольшанський / Дубровицький, що посідав уже уряд троцького воєводи, від себе й від молодшого брата Семена (середній брат Володимир 1545 р. загинув у сутичці з татарами [40, s. 111]) нагадав про належне їм право на третю частину Степаня, просив записати це в книги й видати позови по обидві сторони [3, арк. 93], але до судового розгляду претензії, мабуть, не дійшло. У великий піст 1549 р. Януш Юрійович помер, не залишивши жодного нащадка [26, s. 403], а в першій половині 1556 р. зійшов зі світу й Семен Юрійович, який теж не мав дітей [40, s. 111]. Сестри цих останніх репрезентантів чоловічих ліній князів Гольшанських / Дубровицьких, успадкувавши родові маєтки й роздробивши їх аж на шість частин, не виставляли вже, здається, претензій на Степань.

Степанські бояри. Села, які входили в округу Степаня, склали дві групи. Костянтин Іванович записує, наприклад, 1522 р. синові Іллі замок “со всею волостью Степанскою и селы городовыми и боярскими” [15, s. 237–238]. Пізніше поселення першої групи будуть називатися замковими, а другої – зем’янськими [27, s. 39–40]. Дехто з бояр фігурує в документах під іменем, яке містить компонент прізвищового типу із закінченнями на *-ський / -цький*, похідний від назви села чи двору, що перебуває в його руках.

Історичні джерела повідомляють про бояр князя Юрія (тотожно Юрію Семеновичу Гольшанському) Патрикія Краївського й подолянського воєводу Митка, які 1458 р. засвідчували в Острозі один із

листів [14, s. 50], та Патрикія Городецького, свідка двох інших листів, датованих в Острозі 1466 р. [14, s. 61]. Поряд з останнім в обох актах значиться ще один боярин Патрикій, яким міг бути відомий уже нам Патрикій Краївський [14, s. 61]. Судячи з назв поселень, з якими ці особи зв'язані як субвласники, державці чи урядники, вони сиділи в окрузі Степаня. Свідком ще одного листа, складеного в Острозі 1474 р., був Богдан Патрикійович [14, s. 68; обґрунтування дати: 14, s. 161], що доводився, мабуть, сином котромусь з указаних вище носіїв відносно рідкісного імені, від якого утворено його патронім (правда, термін “боярин” тут не вжито). Зі степанчан міг походити Федько Пашкович, боярин Семена Юрійовича, який 1483 р. був у Рівному свідком запису князем своїй дружині віна [14, s. 82; про дату див. : 14, s. 162]. На це припущення наводять поважна позиція, яку ця особа займає в оточенні сюзерена, і збіг її імені з іменем батька заможних бояр Федоровичів, що трохи пізніше держали у волості аж три села (див. нижче)¹. До Степаня належали також і згадані тут Федоровичі.

Дехто зі степанських бояр міг походити з корінного військовослужбового населення Волині, яке в XV – на початку XVI ст. під натиском життєвих обставин добровільно-примусово переходило зі своїми маєтками під захист могутнього сусіда й поповнювало ряди його слуг. Саме цим, наприклад, намагалися пояснити свою залежність Федоровичі (див. нижче). Інші переселялися у волость, отримавши тут від власника якесь сільце чи право садити його на свою користь. Бояри Головинські потрапили сюди внаслідок того, що 1502 р. великий князь Олександр надав маєток Головин, в якому вони сиділи, князю Семену Гольшанському [14, s. 123–124], а той підпорядкував його замкові Степань, з волостью якого стикалося це надання. Тим самим шляхом раніше могли стати слугами господарів Степаня бояри Краївські, які сиділи в селі Краєво, просторово відірваному від волості. Не виключено, що князі Гольшанські та Острозькі переводили в розряд бояр декого з данників і тяглих людей, спроможних носити зброю або виконувати інші важливі для них функції.

Деякі з бояр намагалися вийти із залежності від власників города й волості, шукали захисту у великого князя, але їхні зусилля слабо документовані. На початку XVI ст. траплялося, що й сюзерени таких бунтарів для приборкання їх удавалися до монарха. Показовий

¹ В актах натрапляємо також на інших бояр Семена Гольшанського, які наприкінці XV ст. перебувають на Волині (Бут, Вщовський, Єрля), але даних про зв'язок їх зі степанським комплексом володінь князя немає.

у цьому відношенні випадок із Федоровичами. 15 червня 1511 р. в присутності панів-ради Сигізмунд розглянув під час сейму в Бересті справу Костянтина Острозького і Юрія Дубровицького з Костюшком Федоровичем і його братією, яких позивачі оскаржували в тому, що “они бояре звѣчныѣ наши степаньские; отцу ихъ даль именьѣ въ Степани князь Юрий села на ймя Городецъ а Тотовичи а Влюхчи, и онъ съ того именьѣ служилъ ему и по немъ детемъ его; а тыми разы, какъ вже намъ Степанъ достался, и они намъ съ тымъ именьемъ служити не хотятъ”. Федоровичі відповіли, що “мы дей бояре не степаньские, але бояре есмо звечные вольньские, почонши от великого князя Витовъта; нижли отецъ нашъ, видячи ласку князя Юрьеву, и служилъ ему по доброй воли”. Та “князь Костентинъ и князь Юрьѣ послалися до всеѣ земли Вольньское”, і представники її на сеймі засвідчили, “штожь дей они бояре не вольньские, але степаньские, и николи зъ волынцы не служивали и подъ хоруговью Вольньскою не стоивали, але здавна служили къ Степаню, посполъ зъ бояры степанскими”, після чого суд велів Федоровичам служити до Степана або вибратися з маєтків [9, стб. 687–689].

Бояри Головинські з часом зуміли вийти з формальної залежності від князів Острозьких і реанімувати собі статус господарських зем'ян. 1545 р. серед “поветников луцьких”, присутніх у Луцьку на ревізії, яку за дорученням короля проводили луцький і берестейський біскуп Юрій Фальчевський та дяк Лев Патей, був Богдан Головинський [10, с. 122]. За складеним тоді описом, бояри Головинські відповідали нарівні з повноправними повітниками за одну з городень у дерев'яній частині Окольного замку в Луцьку, в якій мали крити верх [10, с. 135]. Схожа метаморфоза відбулася з боярами Краївськими, причому навіть раніше, оскільки в документах 1507–1511 рр., зв'язаних із поділом родових володінь Гольшанських та переходом Степана й волинських дворів до князя Острозького, їхнє родове гніздо вже не згадується. На грані XVI–XVII ст. репрезентанти обох родів займали навіть у Кременецькому повіті один із земських урядів [38, с. 54–55, nr 91–92].

На кінець досліджуваного нами часу боярсько-зем'янські села становили близько третини населених пунктів Степанської волості. У поборовому реєстрі 1577 р., результати якого викладені в таблиці 1, поселення цього комплексу маєтків поділені на три групи. Першу з них становить місто Степань, другу – 27 сіл Степанського замку, а третю – 12 сіл тамтешніх зем'ян [27, с. 39–40].

Таблиця 01
Побор із міста Степань і волості Степанського замку за 1577 р.

Категорії платників	Такса (у гро- шах)	К-сть одиниць / сумарний по- бор (у грошах)		
		Місто	Замкові села	Зем'ян- ські села
Поселення	–	1 / 1288	27 / 2449	12 / 865
Ринкові будинки	4	30 / 120	–	–
Вуличні будинки на ½ дворищ	10	56 / 560	–	–
Городники з невел. ріллею	4	23 / 92	–	–
Убогі хатини з городами	2	50 / 100	–	–
Будинки ремісників	5	25 / 123	–	–
Будинки торгашів	9	10 / 90	–	–
Вуличні будинки	3	41 / 123	–	–
Убогі підсусідки (від худоби)	4	20 / 80	–	–
Дими на ½ дворища	10	–	139 / 1390	50 / 500
Дими на ¼ дворища	5	–	157 / 785	47 / 235
Городники з невел. ріллею	4	–	6 / 24	–
Убогі люди з невел. ріллею	4	–	–	6 / 24
Підсусідки (від худоби)	4	–	3 / 12	–
Городники	2	–	117 / 234	53 / 106
Ремісники	2	–	2 / 4	
Загалом господарств / побору	–	255 / 1288	424 / 2449	156 / 865
Середня к-сть господарств на село	–	–	15,70	13,00
Середня сума побору із села	–	–	90,70	72,08
Середній розмір побору з господарства	–	5,05	5,77	5,54

Якщо порівняти внесені в реєстр і віддзеркалені в нашій таблиці результати збору податку, то виходить, що місто Степань заплатило 52,59 % суми, зібраної з 27-ми замкових сіл. Скарбницю власника воно поповнювало, очевидно, не менш істотно. Зем'янська частина волості за кількістю поселень становила 44,44 % замкової групи, а зібрали з неї 35,32 % суми побору із замкових сіл. Середня залюдненість замкових сіл більша від аналогічного показника зем'янських

поселень на 20,77 %, середня економічна потужність підданих, тожжна тут середньому розміру побору – на 4,15 %, а середня економічна потужність сіл – на 25,83 %, отже переважна більшість приросту останнього з показників забезпечується чисельністю населення, а господарська спроможність підданих займає в ньому незначне місце, оскільки мало відрізняється. Очевидно, організаційно-адміністративні, репресивні, економічні та інші ресурси, якими диспонував власник комплексу, забезпечували йому більшу залюдненість, а відтак і більшу доходність сіл, що підпорядковувалися замкові.

* * *

З кінця XIII ст. на Волині існувало удільне князівство зі столицею в городі Степань. Спочатку тут правила одна з гілок руських Рюриковичів. Князі Степанські, відомі з кінця XIV ст., належали вже до литовських Гедиміновичів. У першій третині XV ст. Степанське князівство перетворилося в приватний маєток із широкими імунітетними правами, власники якого підпорядковувалися самому монархові.

На початку другої половини XV ст. князі Степанські втратили родове гніздо. Великий князь Казимир надав відібраний у них маєток, а також волинські двори Золотиїв, Подоляни, Горбаків і Краєво князю Юрію Гольшанському. Син останнього Семен, маршалок Волинської землі і луцький староста, перетворив замок Степань у свою резиденцію, а підпорядковану йому волость розширив висулуженим у монарха маєтком Головин. 1511 р. Сигізмунд I передав замок разом із містом і селами та дворами Золотиїв, Подоляни й Горбаків князю Костянтинові Острозькому. Новий власник приєднав останні два двори до свого замку Дорогобуж.

1522 р. князь Острозький записав увесь степанський комплекс синові Іллі. Після смерті останнього замок Степань виявився однією з найбільше спірних складових у володіннях роду, тому разом із кількома іншими маєтками тривалий час перебував у секвестрі. Восени 1546 р. Сигізмунд Август присудив поділити маєток між Василем Костянтиновичем та Гальшкою Іллівною Острозькими.

На кінець досліджуваного періоду Степанська волость нараховувала близько сорока сіл, третина яких належала боярам-зем'янам, що служили за користування ними власнику, а решта перебували в підпорядкуванні замку. Історичні джерела свідчать про прагнення частини бояр стати повноправними зем'янами-повітниками, які інколи завершувалися успіхом.

Джерела та література:

1. Бібліотека Варшавського університету. – Рукописи. – № 425.
2. Російський державний архів давніх актів. – Ф. 389 (Литовська Метрика), оп. 1, кн. 24. – 235 арк.
3. Російський державний архів давніх актів. – Ф. 389 (Литовська Метрика), оп. 1, кн. 29. – 158 арк.
4. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. – Ф. 22 (Кременецький земський суд), оп. 1, спр. 9. – 803 арк.
5. Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. – СПб., 1848. – Т. 2: 1506–1544. – III, 405, 15, 14 с.
6. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. – СПб., 1863. – Т. 1: 1361–1598. – [6], 301, 15 с.
7. Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссией для разбора древних актов, состоящей при киевском, подольском и волыньском генерал-губернаторе. – К., 1907. – Ч. 8, т. 4: Акты о землевладении в Юго-Западной России XV–XVIII вв. – 224, 451, 66, XXI с.
8. Ипатьевская летопись. – Фототип. воспроизведение изд. 1908 г. – М., 1962. – XVI с., 938 стб., 87, IV с. (Полное собрание русских летописей. – Т. 2).
9. Литовская Метрика. – СПб., 1903. – Т. 1. – [2], VII, 50 с., 1566 стб., 258, [5], IV с.
10. Литовська Метрика. Книга 561: Ревізії українських замків 1545 року / [Підгот. В. Кравченко]. – К., 2005. – 598, [2] с.
11. Метрыка Вялікага Княства Літоўскага. – Книга 30 (1480–1546 гг.). Книга запісаў № 30 (копія канца XVI ст.) / [Паdryхт. В. С. Мянжынскі]. – Мн. : Беларуская навука, 2008. – 386 с.
12. Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII століття. – К.; Острог; Нью-Йорк, 2004 / [Упор. В. Атаманенко]. – 384 с.
13. Хроника Быховца // Полное собрание русских летописей. – М., 1975. – Т. 32. – С. 128–173.
14. Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszkw w Sławucie / [Wyd. nakładem właściciela pod kier. Z. L. Radziwińskiego przy współudziale P. Skobielskiego i B. Gorczaka]. – Lwów, 1887. – Т. 1: 1366–1506. – XXIX, 204 s., 3 tabl.
15. Archiwum książąt Sanguszków w Sławucie / [Wyd. przez B. Gorczaka]. – Lwów, 1890. – Т. 3: 1432–1534. – XII, XXXVI, 556 s.
16. Archiwum książąt Sanguszków w Sławucie / [Wyd. przez B. Gorczaka]. – Lwów, 1890. – Т. 4: 1535–1547. – IX, XXXIII, [2], 647 s.
17. Codex epistolaris Vitoldi Magni Ducis Lithuaniae. 1376–1430 / [Collectus opera A. Prochaska]. – Cracovia, 1882. – CXVI, 1113, [1] p.

18. Lietuvos Metrika. – Vilnius, 1998. – Kn. Nr. 3 (1440–1498): Užrašymų knyga 3 / [Parengė L. Anuzyte ir A. Baliulis]. – 168 p.
19. Lietuvos Metrika. – Vilnius, 2007. – Kn. Nr. 6 (1494–1506): Užrašymų knyga 6 / [Parengė A. Baliulis]. – 516 p.
20. Lietuvos Metrika. – Vilnius, 1995. – Kn. Nr. 8 (1499–1514): Užrašymų knyga 8 / [Parengė A. Baliulis, R. Firkowicius, D. Antanawicius]. – 710 p.
21. Lietuvos Metrika. – Vilnius, 2003. – Kn. Nr. 9 (1511–1518) / Užrašymų knyga 9 / [Parengė K. Pietkiewicz]. – 616 p.
22. Lietuvos Metrika. – Vilnius, 2001. – Kn. Nr. 12 (1522–1529): Užrašymų knyga 12 / [Parengė D. Antanawicius ir A. Baliulis]. – 856 p.
23. Lietuvos Metrika. – Vilnius, 2002. – Knyga Nr. 15 (1528–1538): Užrašymų knyga 15 / [Parengė A. Dubonis]. – 448 p.
24. Lietuvos Metrika. – Vilnius, 1998. – Kn. Nr. 25 (1387–1546): Užrašymų knyga 25 / [Parengė D. Antanawicius ir A. Baliulis]. – XXII, 462 p.
25. Lietuvos Metrika (1540–1543). – Vilnius, 2007. – 12-oji Teismų bylų knyga (XV a. pabaigos kopija) / [Parengė I. Valikonytė, N. Šlimienė, S. Viskantaitė-Saviščevienė, L. Steponavičienė]. – XXXVI, 394 p.
26. Strykowski M. Kronika polska, litewska, żmódzka i wszystkiej Rusi. – Wyd. nowe. – Warszawa, 1846. – T. 2. – 372, XLVIII s.
27. Wykazy geograficzno-statystyczne. Województwo wołyńskie / [Wyd. A. Jabłonowski] // Źródła dziejowe. – Warszawa, 1889. – T. 19. – S. 3–158.
28. Zródła do dziejów polskich / [Wyd. M. Malinowski i A. Przewdziecki]. – Wilno, 1844. – T. 2. – XVIII, 485 s.
29. Войтович Л. В. Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII–XVI ст. – Львів, 1996. – 256 с.
30. Грушевський М. Історія України-Руси. В 11 т., 12 кн. – К., 1993. – Т. 4: XIV–XVI вв. : Відносини політичні. – 544 с.
31. Соболев Л. В. Борьба за наследство кн. К. И. Острожского в 40-е гг. XVI века // Острогіана в Україні і Європі: Матеріали міжнародного наукового симпозиуму 29–30 червня 2001 р. – Старокостянтинів, 2001. – С. 33–48.
32. Собчук В. Д. З історії титулованої української аристократії пізнього Середньовіччя (Становлення роду князів Збарзьких та його володінь на Волині) // Молода нація. – К., 2000, № 1. – С. 228–245.
33. Тихомиров М. Н. "Список русских городов дальних и ближних" // Тихомиров М. Н. Русское летописание. – М., 1979. – С. 83–137.
34. Halecki O. Ostatnie lata Świdrygiełły i sprawa wołyńska za Kazimierza Jagiellończyka. – Kraków, 1915. – VI, [2], 315 s., mapa.
35. Kuczyński S. M. Jursza... // Polski Słownik Biograficzny. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1964–1965. – T. 11. – S. 347.
36. Lewicki A. Powstanie Świdrygiełły: Ustęp z dziejów unii Litwy z Koroną. – Kraków, 1892. – [8], 315 s.
37. Przewdziecki A. Jagiellonki polskie w XVI wieku: Obrazy rodziny i

dworu Zygmunta I i Zygmunta Augusta królów polskich. – Kraków, 1868. – T. 2. – VIII, 306, 5 k. tabl.

38. Urzędnicy dawnej Rzeczypospolitej XII–XVIII wieku. Spisy / [Pod red. A. Gąsiorowskiego]. – Kórnik, 2007. – T. III: Ziemie ruskie. – Zesz. 5: Urzędnicy wołyńscy XIV–XVIII wieku. Spisy / Oprac. M. Wolski. – 189 s.

39. Urzędnicy dawnej Rzeczypospolitej XII–XVIII wieku. Spisy / [Pod red. A. Gąsiorowskiego]. – Kórnik, 1994. – T. XI: Urzędnicy centralni i dygnitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV–XVIII wieku. Spisy. Oprac. H. Lulewicz i A. Rachuba. – 255 s.

40. Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku. – Warszawa, 1895. – XXV, 698 s.